

Az igaz bölcsességre törekvő olvasó — közöttünk

„Apáczai János üdvözlí az igaz bölcsességre törekvő olvasót.” Evvel a mondat-tal kezdődik művelődéstörténetünk egyik nevezetessége, a *Magyar Enciklopédia* elé írt terjedelmes előszó. A könyvecskét sugalmazó körülményekről számol be Apáczai Csere János, és törekvésének célját ismerteti latin nyelven a Praefatio ad lectorem számozatlan lapjain. Már tanulókorában hasznos ösztönzést nyer egyik oktatójától, Porcsalmi Andrásztól, aki Kolozsvárott „nagy hírű és nagy tudású tanító”. Mestere „néhány-szor szívélyes közvetlenség-gel” megmutatta összehalmozott jegyzeteit, és „szorgalmát bizonyos mértékben utánozni akarva”, a feljegyzésekből Apáczai sok részletet másol ki saját használatára. Apáczai később Kolozsvárról Gyulafehérvárra kerül tanuló-nak. Ott Bisterfeld János Henrik tanítványai társaságában művelődik tovább, és gyakorta hallhatja a figyelmeztető szavakat: „Annak pedig, hogy szilárd műveltséghez jussunk, nincs hasznosabb módja, nincs előnyösebb útja, mint az, hogy minden dologról rövid vázlatot állítsunk össze, és minden tudomány rövid összefoglalását emlékezetünkbe vessük.” Az elhintett mag jó földbe került. Apáczait a „szorgalom dühe oly lázba” hozta, hogy Alstedius Enciklopédiáját a „hexilógiától kezdve egészen a zenéig” mind kimásolja — „rövid idő alatt ugyan, de hatalmas testi-lelki fáradság árán”. A körülmények hatalma folytán a „Szövetkezett Belgium hír-ve-s akadémiáira” kerül tanulmányai folytatására. Az egykori intelmek új csírázás-nak indulnak, és — „szorosán a nagy tudósok nyomában haladva”. Apáczai összegyűjti a fontosabb meghatározásokat és felosztásokat mint a „tudományok tudományát”. De kincskereső izgalmában nem hagyja nyugton messze maradt hazájának műveletlen világa. Mi haszna van buzgalmának, ocsúdik fel szorgalmából, ha „könnyes szemekkel” csupán a távolból szemléli hazájának „áldatlan sorsát”? Ez a felriadás, ahogy állapotáról beszámol, gyakran elűzte szeméről az ál-mot, és egy vágy hatalmasodott el benne, hogy segítsen szülőhazáján. Elhatározása: „...nem halok meg addig, míg magyar nyelven nem közlöm a magyarokkal az összes tudományokat.” És hozzátűz egy új könyv megírásához, melyet „tárgykörének egyetemessége” miatt pasoptronnak, mindenek tükrének nevez el. Amire mindenekelőtt gondol, a „jobb hírű szerzők alapján azokat a dolgokat, melyeket leg-szükségesebb tudni, és amelyek hasznosak az emberi életre” természetes sorrendbe szedi és táblázatokba foglalja, hogy aztán a tanulóifjúságnak „legyen legalább egyetlen olyan könyve, melyből az egész műveltség szövedékes szá-lait legombolyíthatja, mégpedig anyanyelvén”.

De milyen körülmények között van „az igaz bölcsességre törekvő olvasó” ma, ha hasznosan akar tájékozódni az emberi gondolkodás vívmányai között? Milyen eligazítást nyújt egy „enciklopédia” ma, mit vettünk kézbe, ha egy lexikont ütünk fel? Egy mai meghatározás szerint az „enciklopédia” szakkifejezés egy olyan műhöz tartozik, mely alfabetikus sorrendben állít össze megállapításokat azzal a célzattal, hogy az emberi ismeretek teljességéről tájékoztasson. Fritz Heinemann, oxfordi bölc-selő „Die Philosophie im XX. Jahrhundert” című kötethez (Klett Verlag, Stuttgart, 1959.) írt előszavában úgy elemzi a gyakorlattá lett enciklopédikus feladatot, hogy az abból a feltevésből indul ki; az emberi ismeret velejében homogén, a tudás min-denekelőtt ténymegállapítás, minden tény egyformán fontos és summázandó. Helye-sen jegyzi meg Heinemann, hogy „tudni” valamit ilyen-olyan esetben, nem homogén megállapítás. Egyik esetben arról van szó, „hog-y” egy esztendő tizenkét hónapból áll, egy másik alkalommal a probléma, „hogyan” készíthetünk egy kést, és egy to-

vábbi töprengés tárgya lehet, „miért” — kezünkbe a kés. ... A „hogy”, „hogyan” és „miért” az eszmélkedés különböző késztetéséből fakad. És ráadásul már nem élünk a középkorban, ismereteink nem származnak valami kinyilatkoztatásból, korunkban az emberi szellem az autonómia világához tartozik. És ezzel a mi, miért, egy alapvető gond lett, mely fontossági kikötéseket igényel, értékrendet, amit az alfabetikus felsorolás már nem teljesíthet.

És milyen eszmecserékre bukkan könyvei között manapság az „igaz bölcsességre törekvő olvasó”? A Literaturnaja Rosszija egy alkalommal (1964. 20.) így állítja meg a kíváncsi tekintetet: „Russell és Snow állítása szerint az utóbbi években a műveltségnek két szférája alakult ki. Az egyik a kizárólag humán képzettségű emberek közkinccse, a másik pedig a mérnököké, fizikusoké és vegyészeké. A szakadék igen nagy és minden évben mélyül. Az az elidegenedés, amely bizonyos ideje a műveltség két szférája között jelentkezett, valóban nagy, s ez igen sokba kerül az emberiségnek. A két kultúra kérdése, abban az értelemben, ahogyan az angol gondolkodók felvetették, napirenden marad. Ez a kérdés valóban megérett...”

A KÉT EGYENES METSZI EGYMÁST

„Éljen a fizika!” — írja Nietzsche egyik hosszabb elgondolkozása elé. Mert mire vitte az ember a morális dolgok feszegetésében, töpreng maga elé Nietzsche. Tudjuk-e már, hogy az erkölcsi ítélkezések hogyan keletkeznek? Elbűvölten hőkölni vissza a „kategorikus imperativus” előtt micsoda vakság! Ha van min elcsodálkoznunk, akkor a hiszékenység az, mely az egyéni érdekeltiséget oly könnyen veszi általánosan megkövetelhető tételnek. Ezért — „éljen a fizika, éljen — ami feléje ellenállhatatlanul terel, éljen a becsületesség!”

Így Nietzsche. És Boltzmann? Természetesen a fizikában a hazugság nem bűn, hanem butaság. De magunknak megkeresni a cselekvéshez a normát! Világos, az intellektuális tisztességesség nem mellőzhető, de honnan hozzá az inspiráló erő? A termodinamikából nem. Boltzmann maga hirdeti ezt fennen, mikor egyik könyve — Populäre Schriften — elé ajánlást ír: Schiller szellemének, a felülmúlhatatlan mesternek, ahogyan az igazi, a szív mélyéről felfakadó lelkesedésnek természetes hangot ad, száz évvel azután, hogy a halhatatlanságba elköltözött. „Az előrebecsült ajánlás — vallja meg Boltzmann — egyáltalán nem valami frázis. Köszönettel tartozom Goethenek, Faust talán a legnagyobb emberi műalkotás, első könyveimhez a mottót belőle választottam, megemlíteni tartozom Shakespeare-t is, olvasása számomra a legnagyobb szellemi felemelkedést jelenti, de Schiller mégis valami egészen más volt az életemben, általa lettem az, ami vagyok, különben csak a szakállam és az orrom hasonlítana reám, de más semmi. És ha még valakit kell emlétenem, aki hasonló nagyságrendű lett az életemben, akkor Beethoven az, akit emlegethetek. És nem feltűnő, hogy Beethoven az utolsó nagy művében Schiller szavaival szárnyal fel a magasba, mégpedig úgy, hogy nem a késői, a kiérett költő vallo-mását hangoztatja, hanem a fiatal, a rajongó szív túláradó lelkesültségét választja szövegéhez.”

Eduard Teller, vagy a valósághoz közelebb, hazánkfia Teller Ede és Carl Friedrich Weizsäcker Koppenhágában Bohr intézetében dolgozik Rockefeller-stipendiummal. A két fizikus egymás szomszédságában lakik. Éjfél tájban látogatja Weizsäcker Tellert. Éjjel két óráig is elvitatkoznak egymással. De nem a fizikáról! Az agyukat mással gyötrik. A pertraktálandó tétel egyszer ez: vigyázzban állni dionizoszi gyönyörűség. Az irodalom a késői órák kísértő szelleme! Teller versel! Teller Ady szavaitól ittasodik meg! Teller fordít az éjszakai látogatónak!

*Der Herr nimmt alle, die er schlägt und liebt
Und entführt sie von der Erde...
Es flammt ihr Herz, ihr Gehirn ist Eis,*

*Die Erde lacht zu ihnen herauf,
Und mitleidig streut Diamantenstaub
Die Sonne auf ihren einsamen Lauf.*

Úgy véljük, helyesen következtetünk, a két Bolyai sorsa is inspirálhatta Teller ízlését. Dávid Lajosnak is eszébe jut, „az Úr Illésként elviszi mind, kiket nagyon sújt és szeret”, mikor a két Bolyai földi útjának viszontagságait végig elmondta. Teller lelkesedhetett a történeten, akárcsak korábban előtte egy másik fizikus, Ampère, mikor Thomas emlékbeszédét elolvasta Descartes-ról. Ez az olvasmány terelte lelkesedéssel a fizika és a filozófia felé a fiatal Ampère-t.

Miért olvasni? Mire jó? Avagy csak egy Nietzsche fejében támadhat a gondolat: „Egy a szükséges — a karaternek stílust adni! Egy nagy és ritka művészet!” Eligazodni az életben, ez valamennyiünk vágya. De hogyan? A „princípium” még nem minden! Zrínyi, amikor a törökök közé rohan, száz-száz aranyat csúsztat a zsebébe. Következhet az ilyesmi valamiféle „elvből”? Tárgya lehet egy ilyen tett egy „szolgálati szabályzatnak”? A stílus a teremtő gényusz nagy próbája. Az ember nem az erőnyeivel van adva, hanem a határaival. Az árnyalat minden.

Világosan kell látnunk a kérdést. Goethe a tudományos kutatáshoz is a gondolkodás tágasságát, az értékelések emelkedettségét kívánja. „A tudományt szükségképpen a művészet szabályai szerint kell elképzelnünk. ... Ilyen követelés azonban csak úgy teljesülhet, ha a tudományos munkában az ember minden képességével részt vesz. A mélységek megsejtése, az adottságok helyes felmérése, matematikai szoliditás, az ész élessége, az értelem fennköltisége, a csillapíthatatlan sóvárgás, a mozgékony leleményesség, az öröm a cselekvésre készítő léten, mind, mind szükséges, hogy a pillanatot gyümölcsöző elevenséggel ragadjuk meg.”

KÖ — KENYÉR HELYETT

Az újkori gondolkodás útját nem Homeros, nem Aischylos, Sophokles, Euripides határozta meg, de még csak a Platón és Arisztotelész körül kialakult vita sem volt az, ami a keresés irányát kijelölte. Eukleidész az, aki az újkor emberének a fantáziáját megragadja, az „Elemek”, a görög szellem legragyogóbb alkotása sugalmazza Descartes ábrándját az „igazságok nagy láncolatáról”. A nagyszerűen sikerült geometriai gondolatok szolgálatátja az okulást, hogy is kell az értelmet helyesen használni, mi is a találékonyság feltétele, a „regulae ad directionem ingenii”. A sokféle vélekedés közt, a szenvedélyes vitatkozók lármájából csak egy út vezethet a kétségbevonhatatlan meglátáshoz, ha azzal kezdjük töprengéseinket: „Quod certum, atque cognitu facillimum sit.” A geometriai szellem máig sem tűnt el, sőt végső konzekvenciájához ért, amikor Russel azt kívánja, a logika legyen a filozófia leglényegesebb fejezete.

Eukleidész műve igazi „bestseller” a világirodalomban. 1900-ig több mint 1700 különféle kiadását jegyezték össze. Csak az úgynevezett Szentírás jelent meg többször. Társadalmi jelentősége sokszorosan nagyobb, mint Platón utópiája az államról. Descartes a geometria egyetemes emberi érvényességéből meríti a tételt, semmi sincs jobban elosztva az emberek között, mint a készség a szabatos, a logikus gondolkodásra. „Le bon sens est la chose du monde la mieux partagée”, a Discours első mondata mint egy harsona jelzi az új idők közeledtét. Ami az embert kiemeli az állatok sorából, ami az embert emberré teszi, az az „egészséges értelem”, és az egyformán osztályrésze mindenkinek. Azt mindig tudták, minden ember meghal. A halál bezörget egyszer ide, egyszer meg oda: — „aequo pede ianua pulsatur”! ... A halál elragadja az öreget, elragadja az ifjút, kitáncoltatja az életből a pápát, a királyt, a püspököt, a nemeset, a parasztot. Következett-e már ebből, hogy minden

ember „egyforma”? ... A „haláltánc” láttára ugrott-e fel valaki hangos szóval: „Éljen az egyenlőség!” ... „Le a társadalmi korlátokkal!” ... A „haláltánc” nem az emberi összefogást prédikálta. A „haláltánc” a pillanat hasznára figyelmeztetett. „Carpe diem!” — oktat még egy szelíd lelkű bölcs is. De Püthagorasz tétele, annak egyetemes érvényessége: erjedésbe hozta az elméket. Felmértük már a „geometria szellemének” a „sugarát”?

„Mi hát a filozófia?” — kérdi Plotinos. A „legdrágább”, adta meg rajongással a választ, és lelkesülten beszél a szépről és a jóról. De mi meggyőző ereje volt érvelésének Descartes előtt? És hogy vélekednek később, évszázadokkal később? Mit hirdet Russell napjaink küszöbén? „Az intellektus nagyobb jelentőségű, mint az intuíció — írja —, azért a spontán támadt meggyőződések nem érdemlik meg, hogy kritika nélkül legyenek elfogadva.”

Ha aztán két fiatalember, mint Teller és Weizsäcker, a késő éjjeli órákban azon vitatkozik, „mikor nemesb a lélek”, ki, hol, milyen tanácsot ad?, Russell nem habozik megmondani: „Amit a filozófiában legjobb szándékkal el lehet érni, az nem olyan, hogy azzal aztán mindent a markunkban tarthatnánk. Önámítás volt az ilyesmi a korábbi bölcselek részéről. És a kevesebb sem hull magától az ölünkbe. De egy út mindenki előtt nyitva áll, aki kész bizakodással, türelemmel és előítélet nélkül gondolkodni, ahogy az az igazi kutató természete. A logika absztrakt világában is lehet a régi görögök szépségimádatát megtalálni.”

Weizsäcker diplomatacsaládból származik. Szülei szolgálati helyén, Koppenhágában találkozik Heisenberggel. Hallja Heisenberg, hogy az ifjú Weizsäcker a filozófiához vonzódik. Nem állhatja meg, hogy ne figyelmeztessen: „A filozófiát manapság már nem lehet eredményesen művelni, ha nem ismerjük a modern fizikát. De a fizikát idejében kell elkezdni, előrehaladott években már késő.”

A hajdani vágy Apáczai Csere világában a dolgokat „tisztán és világosan” látni, „clare et distincte”, a filozófiában is szilárd léptekkel előrehaladni, megkövetelni „den sicheren Gang einer Wissenschaft”, mit eredményezett, milyen korlátozásokba sodorta az emberi gondolkodást? ... Hová lett a — „legdrágább”?

A „FELSÉGES VALÓSÁG”

*Szállj-le magas Mennyből Felséges Valóság!
Szálljon Írásimra Erőd 's Világosság*

Így hangzik „Voltér Őrnak” kívánsága „magyar versekben” egy metszet alján, mely a „Henriás” elé van mellékelve. La Henriade „frantzia nyelvből fordítottatott a' Tiszán-túl lévő reformatusok' districtusának néhai nagy érdemű superintendense idős'b Szilágy Sámuel úr által.” Megjelent „Posonyban”, 1789-ben, Fűskuti Landerer Mihály „költségével és betűivel”.

Gyakori a XVIII. században az olyan képmelléklet történelmi eseményekről írt könyvekben, melyen az igazság leplezetlen „felséges valóságban” áll meg a krónikás előtt, és úgy kötelezi a hűségre, a tisztességességre a történetekkel szemben. Nem felejtendő el, hogy a „meztelen igazság” mellett az „arany igazság” is foglalkoztatta a képzeletet. Descartes írja: „Talán nem alaptalanul remélem, hogy az olvasónak meg fog felelni az, amit nyújtok, noha mondanivalóimat sem Platónból, sem Arisztotelész-ből nem merítettem. Az igazságok éppen abban hasonlítanak az aranyhoz, hogy teljesen mindegy, hogy a paraszt rakja ki a zacskójából, vagy egyenest a pénzverdéből kapjuk, az arany mindenki kezében arany.” A geometria megállapításai valóban „arany igazságok”. Püthagorasz tétele értékcsökkenés nélkül cirkulálhat az emberek

kezén. Az igazság igazság marad, akármilyen arcot vág valaki hozzá, mikor kimondja. De minden kijelentés valamilyen Püthagorasz-tétel? Shaw vidám színpadján a szocialista miniszterek nem bízhatják mondókájukat egy uralkodóra, hogy az olvassa fel egy parlamenti ülésen. Hiába van alkotmány, az uralkodó kijátszhatja a korlátozást. Hiszen, míg az eléje tett szöveget az alkotmányos előírásoknak megfelelően változtatás nélkül olvassa fel, szemével hunyoríthat hozzá, és — visszájára fordíthatja a „tételt”.

Mikszáth Kálmán „egy fiatal festőművésznek”, Rozsnyay Kálmánnak az emlékkönyvébe ezt írja figyelmeztetésül: „Ha elbájoló erdőrészt látunk a természetben, azt szoktuk mondani: Oly szép, mintha festve lenne. Ha festve látunk sikerült erdőrészt, így kiáltunk fel: Oly szép, mintha igaz lenne. — Tán azt jelenti ez, hogy az emberek maguk sem tudják, mi esik nekik jobban: a valóság-e vagy a poézis? Nem, nem ezt jelenti. Egyszerűen az következik ebből, hogy az igaznak is kell egy kis szépítőszer.”

A valóság nem mindig egyszerűen a valóság. Ítélező szemmel nézünk a világba. Lichtenberg, professzor Göttingenben, 1780-ban egy „zsebnaptárt” szerkeszt. Chodowiecki két metszetét is közli benne a naplementéről. Két fiatal karol egymásba a képen, és nézi a búcsúzó nap sugarait. „Hogy egy ilyen összekapcsolódásban a természetnek ez a pompázatos színjátéka mi mindent ébreszthet a keblekben — írja magyarázatul Lichtenberg —, sohasem fogom leírni, még ha tehetném is.” A természet nagy misztériumának kifecsegesére még egy ábrándos lelkű ifjú költő se vállalkozzék, figyelmeztet Lichtenberg. De hogy szemléli a nap járását Heine? Még nincs reménytelenül a „matracok kriptájába” fektetve, de a felkelő nap számára már a kedvetlenség megnyilatkozása: világítani egy butaságban tengődő földre. És letűnni itt, annyi mint felkelni ott, és egy Sisyphusként görgetni a haszontalanságot.

Karamazov Iván min háborodik fel? ... Az gondolni, hogy örök boldogság vár ránk, csak felejtjük el az értelmetlen szenvedéseket a megdicsőülés előtt! A művészet nem egyszerűen valami ráadás az ember különféle igénylése között. A művészet hatalmas témája éppen az élet értelme. És eltűnődése hatalmas gondolati erjedéshez vezetett. Kant számára a csillagos ég, és a nemes érzület fellobogása az emberi kebelben, a nagy harmónia látszatát kelthette. De csak okosabb lesz az ember az idők múltával, vagy — kiábrándultabb? Milyen következtetésre jutott Kant elégedettsége után utóbb Nietzsche egy lélegzetelállító pillanatában? A legnagyobb esemény napjainkban, kiált fel emelt hangon hosszú sóvárgásokkal teli töprengések után — az „Isten” meghalt, eltűnt egünkben ... Aki képes a gyanakvó pillantásra, figyelmeztet Nietzsche, az észreveszi a tündöklések között is, a nap leáldozóban van, esties, komor hangulat kezd megülni mindent, s valahogy az „öregedés” meghasonlottsága kezd hatalmába keríteni. A művészetnek is megvan a maga vívmánya.

A technika világa sincs kísértő árnyék nélkül. Már nemcsak Rómeó és Júlia viszontagságain tépelődik „az igaz bölcsességre törekvő olvasó”, a nagy tragédiák mögött legördült a függöny. A „legnemesebb szórakozás”, amit a „művészet és erény kedvelői” maguknak hajdan megengedhettek, manapság sokszor utcánk zajos forgatagába torkollik: Apáczai egyik kortársa, Johann Rist, még emelkedett várakozásokkal írhatta elmékedései elé: Die Aller Edelste Belustigung Kunst- und Tugendlieben-der Gemühter. A festmény, a zene, a verselés valamikor kiemelkedés volt a hétköznapi szürkeségéből. De mi lett a „nemes szórakozásból”? ... És az ácsorgás vége az enciklopédiák között? ... Feleletet egy idézet ad a Columbia University New York kétszáz éves fennállásával kapcsolatos ünnepi megnyilatkozásokból: „A tudomány sohasem zárja le véglegesen a kutatást, fáradozása sohasem fejeződik be azzal, a dolgát elvégezte. Minden megállapítása új kérdésekhez vezet, új érdeklődés elindítója lesz. És ez így megy folyton-folyvást — ad infinitum ... A tudományos kutatás soha nem ér célt, mindig útban van, mindig csak egy részletet derít fel. A tudomány az örökkön-örökké tartó adathalmaz.” Egy valamilyen „archimedesi pont” létezése is csak ábránd. Ismereteinket teljességgel lehetetlen valamilyen előfeltétel nélküli állításra felépíteni, és mintegy „abszolút nullpontról”

a magasba emelkedni. Amit hangoztatnak, az emberi gondolkodáshoz elháríthatatlanul hozzátartozik, hogy semmit sem állíthat, amelynek már nincs tovább firtatható részlete, nem kezdetünk semmit sem — „legelőlről”. ... Apáczai „cartesianismusa” az elmerengő tekintet előtt egy új kérdést villant fel: de mi az emberi szellem, a „két kultúra” útja? A kísértő szellem Madách kérdése:

*Szeretném tudni, hogy bukott fajom?
Nemes küzdelemben, nagyszerűen-é,
Nyomorún-é, törpülve izrül-izre
Nagyság nélkül és könnyre érdemetlen!*

